داهاتووی
ویلایەتی موسڵ لە سەدەی بیستویەکەمدا

هێرش عەبدوڵلا

کێشەی ویلایەتی موسڵ ئەو کێشەیە بوو، کە لە نێوان نەتەوەکانی کورد و تورك و عەرەبی پاشماوەی ئیمپراتۆریای عوسمانی، لە دوای جەنگی جیهانیی یەکەم، لە ساڵی ١٩١٨دا دەستی پێکرد و بریتانیاش وەك نەخشەکێشی رۆژهەڵاتی ناوەراست، لەدوای جەنگ خۆی کردە لایەنی سەرەکی کێشەکە، دواتر بە پێی رێکەوتننامەی لۆزان ساڵی ١٩٢٣، کۆمەڵەی گەلان کرا بە دادوەر لە نێوان تورکیا لە لایەكو بریتانیاو عێراقیش لە لایەکی تر. کۆمەڵەی گەلان لە ١٩٢٤/١٢/٣٠ لیژنەیەکی تایبەتی ناردە ویلایەتەکەو بەپشتبەستن بە راسپاردەی لیژنەکە لە ١٩٢٥/١٢/١٦، کۆمەڵە بڕیاری دا ویلایەتەکە بخرێتە سەر عێراق، تورکیاش بەپێی رێکەوتنی لەگەڵ عێراق لە ساڵی ١٩٢٦دا وەك بەشێك لە خاکی عێراق دانی نا بە ویلایەتی موسڵدا.

گرنگی ئەم کێشەیە لەوەدایە، کە تا ئێستاش کێشەیەکی زیندووە و مایەی دووبارە و چەند بارەی سەرهەڵدانەوەی ململانێی ناوچەیی‌و نێودەوڵەتییە.

ئامانجی ئێمە لەم لێکۆڵینەوەیە، دیاریکردنی دەستکەوتەکانی کوردە لەم کێشەیەداو ئەو ئیمتیازاتانەیە، کە کورد دەستی کەوتووەو تا چەند کورد لە داهاتوودا دەتوانێت لەسەر بنەمای ئەو ئیمتیازانە پەرە بە کێشە نەتەوایەتییەکەی بدات.

ئەم لێکۆڵینەوەیە بەسەر سێ تەوەرەدا بەم شێوەی خوارەوە دابەشکراوە:

تەوەرەی یەکەم: بڕیارە نێودەوڵەتییەکان.

تەوەرەی دووەم: ئەنجامی بڕیارەکان.

تەوەرەی سێیەم: کێشەی ویلایەتی موسڵ لە سەدەی بیستو یەکەمدا.

تەوەرەی یەکەم: بڕیارە نێودەوڵەتییەکان

لەدوای پێکهێنانی لیژنەیەکی بێلایەن لە لایەن کۆمەڵەی گەلان بۆ یەکالاکردنەوەی کێشەکە، ئەم لیژنەیە دوای سەردانی ویلایەتەکە چەند ئەنجامێکی خستە بەردەست کۆمەڵەی گەلان، کە کورتەکەی لە دووخاڵدا، لەژێر ناوی پوختەی کۆتایی کۆکردبووەوە:

- پێویستە ناوچەکە بۆ ماوەی بیستوپێنج ساڵ لەژێر ئینتدابی کۆمەڵەی گەلاندا بمێنێتەوە.
- پێویستە ڕەچاوی داواکارییەکانی کورد لەبارەی دامەزراندنی فەرمانبەرانی کورد بۆ بەڕێوەبردنی ماڵ و موڵکەکانیان بکرێت. هەروەها ڕێکخستنی کاروباری دادگاو فێربوون لە قوتابخانەکاندا بگرێتەوەو زمانی کوردیش لەو کاروبارانەدا زمانی فەرمی بێت. لیژنەکە رای وایە ئەگەر چاودێری کۆمەڵەی گەلان لەدوای تێپەڕبوونی چوارساڵ بەسەر ڕێکەوتنامەی ئەنگلۆ- عێراقی کۆتایی هاتو کوردەکان بەڵێنی ئەوەیان دەست نەکەوت، کە کارگێڕیەکی خۆجێییان هەبێت، ئەوا زۆرینەی خەڵکەکە حوکمی تورکی لە عەرەبی بە باشتر دەزانن.[1]

ئەم پێشنیارە بوو بە بنەمای بڕیاری کۆمەڵەی گەلان، کە لە ١٩/دیسەمبەر/١٩٢٥ بەم شێوەیەی خوارەوە پەسەند کرا:

هێڵی برۆکسل دەبێتە سنووری نێوان تورکیاو عێراق.

- o داوا لە بریتانیا دەکرێت، کە لەماوەی شەش مانگدا ڕێکەوتننامەی ئەنگلۆ- عێراقی بخاتە بەردەست کۆمەڵەی گەلان، کە تیایدا ماوەی ئینتدابی بریتانیا بە بیستوپێنج ساڵ دیاری کرابێت.
- o بریتانیا بەسیفەتی ئەوەی، کە دەوڵەتی ئینتدابە، داوای لێدەکرێت، کە ئەو ڕێوشوێنە کارگێڕییانەی وەك گەرەنتیەکی پێویست بەرامبەر کورد دەیگرێتەبەر، بیخاتە بەردەستی ئەنجومەن، واتە ئەنجومەنی کۆمەڵەی گەلان بەو شێوەیەی، کە لە لیژنەی سنووری نێودەوڵەتی مەبەستی لیژنەکەیە سەبارەت بە کارگێڕیی خۆجێیەتی

---

[1] عصبة الامم: مسألة الحدود بين تركيا والعراق. ١٩٢٥.ل١١١.

باسی کردووەو وەك راسپاردەی کۆتایی بڕیاری لەسەر داوە.[2]

o پێویستە بریتانیا راسپاردە تایبەتەکانی لیژنەکە، کە سەبارەت بە ئاسایش‌و کەمایەتیی ئاینی‌و کاروباری بازرگانییە، جێبەجێ بکات.[3]

لەم بڕیارەدا دوو مەرجی سەرەکی جەختی لەسەر کراوە، کە یەکەمیان بۆ ئەوەیە ئەگەر عێراق ئەم ویلایەتەی وەرگرت ئەوا پێویستە ئینتدابی بریتانیا بۆ ماوەی بیست‌وپێنج ساڵ بمێنێتەوە. لێرەدا پێویستە پێناسەی ئینتداب بزانین، کە لە ئینسیکلۆپیدیای سیاسیدا بەم شێوەیە پێناسە کراوە بەو پێیەی، کە لە دەقی گەلاڵەنامەی کۆمەڵەی گەلاندا هاتووە بریتییە لەوەی دەوڵەتێك، کە پێی دەوترێت دەوڵەتی ئینتداب، رابسپێریت تا یارمەتی دەوڵەتە لاوازو دواکەوتووەکان بدات بۆ ئەوەی لەسەر پێی خۆیان راوەستن‌و لەسەر فەرمانڕەوایەتیی راستەقینە راهێنانیان پێبکەن تا توانای ئەوەیان هەبێت سەربەخۆیی وەرگرن‌و خۆیان حوکمی خۆیان بکەن.[٤]

بەو واتایە بریتانیا پێویستەو دەبێت پابەند بێت، کە بۆ ماوەی بیست‌وپێنج ساڵ لە ناوچەکەدا بمێنێتەوە تا ناوچەکە لەسەرجەم لایەنی سیاسی‌و ئابووری‌و رۆشنبیریی سیاسییەوە ببووژێنێتەوە. ئەم پابەندیەش بەپێی ئەو رێکەوتنەی، کە بڕیارە لە نێوان بریتانیاو عێراقدا ئەنجام بدرێت و سیفەتێکی بەردەوامی‌و داهاتوویی دەبێت‌و پێویستە عێراقیش پێوەی پابەند بێت.[٥] دانانی مەرجی بیست‌وپێنج ساڵی ئینتدابی بریتانیا لە ویلایەتی موسڵ‌و عێراق بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە، کە لیژنەکە بە راشکاوی لە بڕگەی ج دەرئەنجامەکان بە ناوی خواستی خەڵك ئەوەی خستبووە روو، کە " هەڵوێستی زۆرینەی خەڵك بە خۆشحاڵییەوە بۆ سودمەندبوون لە هاریکاریی راستەقینەی ئینتداب‌و ئیعتیبارە ئابوورییەکان، زۆر زیاتر بوو لە هەستکردن بە چونەپاڵی دەوڵەتێکی

---

[٢] عبدالرزاق الحسنی: عراق فی ظل المعاهدات، الطبعة الثامنة، دار الکتب، بیروت،١٩٨٣،ل١٥٤-١٥٥.

[٣] فاضل حسین: مشکلة موصل، مطبعة اسعد، بغداد،١٩٦٧، ل١٧٧٣-١٧٤

[٤] عبدالوهاب الکیالي: الموسوعة السیاسیة، الفصل الاول، الطبعة الثانیة، المؤسسة العربیة للتوزیع والنشر، بیروت،ل٤٢٣.

[٥] هنری فوستر: نشاة العراق الحدیث، ترجمة: سلیم طه التکریتی، الفصل الثانی، الفجر للتوزیع والنشر، بغداد، ١٩٨٩.

عەرەبی"[٦]، ئەمەش نارەزایی خەڵك بەرامبەر بە زاڵبوونی دەسەڵاتی عەرەبی یان تورکی لە ویلایەتەکە دەگەیەنێتو هاوکات لایەنگرییان بۆ ئینتداب دەردەخات.

خاڵی دووەم، کە جەختی لەسەر کراوەتەوە کارگێریی خۆجێییە (الادارە المحلیە) Local Administration بۆ کوردەکان، کە لیژنەکە لە لایەكو هەروەها بڕیاری کۆمەڵەی گەلان لەلایەکی تر جەختی لەسەر کردۆتەوە.

ئەم بڕیارە لەیەکەم کاردانەوەیدا بوو بەهۆی بەستنی ڕێکەوتنامەی ئەنگلۆ عێراقی ساڵی ١٩٢٦، بەپێی ئەو ڕێکەوتنامەیە، وەك لە دیباچەکیدا هاتووە، هەردوو دەوڵەتی بریتانیاو عێراق" بەتەواوەتی مەرجەکانی ئەنجومەنی کۆمەڵەی گەلان جێبەجی دەکەن"[٧]

ئەم ڕێکەوتنە مەرجێکی بریتانیا بوو بۆ عێراق، کە یان بەو ڕێکەوتنە ئامادەکراوەی بریتانیا رازی بن یان بریتانیا دەستبەرداری موسڵ بۆ تورکیا دەبێت.[٨] پێشتریش عێراق زۆر بەراشکاوی لە کۆتایی گفتوگۆکانی لەبارەی ڕێکەوتنی ساڵی ١٩٢٣ ئەوەی بە بریتانیا راگەیاندبوو، کە ڕێکەوتنەکە "رەت دەبێتەوەو کاری پێناکرێت گەر بریتانیا پارێزگاری لە مافی عێراق لە تەواوی ویلایەتی موسڵ نەکات"[٩] لێرەوە ویلایەتی موسڵ چەندە مەرجێکی بریتانیا بوو بەسەر عێراقەوە بەهەمان شێوە مەرجێکی سەرەکی عێراق بوو بۆ بەستنەوەی عێراق بە بریتانیاوە لەڕێی ڕێکەوتنامەیەکەوە. بۆیە ویلایەتی موسڵ خاڵی بەیەکگەیشتنی بەرژەوەندییە درێژخایەنەکانی نێوان عێراقو بریتانیا بوو.

دواتر لەهەمان ساڵدا تورکیاو عێراق ڕێکەوتنیان مۆرکرد بەو پێیە عێراق بەهۆی یەکلاییکردنەوەی کێشەی موسڵەوە سنووری خۆی دیاری کرد. ئەم سنوور دیاریکردنە گرفتێکی گەورە بوو لەبەردەم بەدەستهێنانی سەربەخۆیی عێراق، چونکە

---

[٦]عصبة الامم: مسألة الحدود بین ترکیا والعراق.ل١١١.

[٧] احمد رفیق: العلاقات السیاسیة بین العراق و بریطانیا، ١٩٢٢-١٩٣٢،دار الطلیعة، بغداد، ١٩٨٠،ل٢٠٧.

[٨] هەمان سەرچاوەی پێشوو: ل١٠٣.

[٩] فاروق صالح عمر: المعاهدات بین العراق و بریطانیا واثرها علی السیاسة الداخلیة، بغداد، ١٩٧٧،ل١٤١-١٤٢.

بەپێی بڕیاری کۆمەڵەی گەلان ئەو دەوڵەتانەی دەبوونە ئەندامی کۆمەڵە دەبوو خاوەنی سنوورێکی دیاری کراو بن. هاوکات بریتانیا لەم ڕێکەوتنەی، کە وەك دەوڵەتی ئینتداب لە عێراق لە ساڵی ١٩٢٦ لەگەڵ تورکیا گرێی دا لە پێناو بەرژەوەندییەکانی خۆیدا بوو لە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستو ڕەنگرێژکردنی ناوچەکە بوو بە شێوەیەك، کە هەرێمەکە بە دەوڵەتی تورکیاشەوە لە نفوزی سۆڤیەت دوورخاتەوەو بیخاتە ژێر کۆنترۆڵی خۆیەوە. بۆیە هەموو زەمانەتێکی دا بە تورکیا، کە وەك فەرمانبەرێکی بریتانیا بە تورکەکانی وتبوو" ئێمە نامانەوێت لە نزیك سنوورەکانی ئێمە و لە خاکەکەماندا هیچ جۆرێك لە جۆرەکانی (ئۆتۆنۆمی) بدەینە کورد، ئەوەی ئێمە کردوومانە، لە بەکارهێنانی زمانەکەیانو دامەزراندنی فەرمانبەری کورد تێپەڕ ناکات".[١٠]

بەواتایەکی تر لایەنی تورکیو عێراقیو بریتانیا کۆك بوون لەسەر ئەوەی، کە مافی بەڕێوەبردنی خۆجێیەتیی تەسك بکرێتەوەو لە سنووری دامەزراندنی فەرمانبەری کورد لە دامودەزگا کارگێرییەکانو بەکارهێنانی زمانی کوردی لە ناوچە کوردییەکاندا قەتیس بکرێت، ئەمەش لەڕاپورتی مەندوبی سامی بریتانیا بۆ کۆمەڵەی گەلان پێداگری لەسەر کرابوو، کە لە ڕێکەوتی ٢/مارت/١٩٢٦ و لە حەڤدە خاڵدا کورتی کردبووەوە. گەورەترین گرەنتیەکیش، کە درابێت بە ئەنجومەنی کۆمەڵەی گەلان لە بارەی پێشێل نەکردنی خواستەکانی کورد لە ئێستاو داهاتوودا، وتەی سەرۆك وەزیرانی عێراقە، کە وتوویەتی ...پێویستە کوردەکان مافی خۆیان پێبدرێتو هەروەها مەندوبی سامی بریتانیا کە دەڵی کوردەکان نابێت هەوڵیان لەگەڵدا بدرێت بۆ ئەوەی ببن بە عەرەبێکی باش، بەڵکو دەبێت هەموو هۆکارە خۆشگوزەرانییەکانیان بۆ بەدی بێت بۆ ئەوەی ببن بە کوردێکی باش، ئەمە یکگرتوویی دەوڵەتە، پێشکەوتنیشی بە لەناوبردنی دابوونەریتە تایبەتیەکان نابێت، بەڵکو بە هاندان دەبێت بۆ دەستپێوەگرتنی. دواجار

---

[١٠] بیار مصطفی سیف الدین: السیاسة البریطانیة تجاه ترکیا واثرها علی کوردستان، ١٩٢٣-١٩٢٦، سپرێز، دهۆك،٢٠٠٤، ت٣١١

وتەی مەلیك فەیسەڵە، کە دەڵێت: ئەرکی هەموو عێراقییەکە، کە هانی برا کوردەکەی بدات، کە دەستبگرێت بە ناسنامەکەیەوە[11]

لە بەرامبەر پلانە هەرێمیو نێودەوڵەتییەکاندا، کورد هیوایەکی زۆری بە بڕیاری کۆمەڵەی گەلانی ساڵی ١٩٢٥ هەبوو، هەر بۆیە لە ماوەی نێوان ساڵانی ١٩٢٦-١٩٣٠ بەردەوام داوای پابەندیان لە عێراقو بریتانیا دەکرد سەبارەت بەو مەرجانەی، کە کۆمەڵەی گەلان بۆی دانا بوون، گرنگترینیان داوای چەند ئەندام پەرلەمانێکی کورد بوو لە ساڵی ١٩٢٩دا بۆ پێکهێنانی یەکەیەکی کارگێری لە کەرکوكو سلێمانیو هەولێر، کە لە لایەن کەسێکی کوردەوە بەڕێوە ببرێت.[12] بەڵام کاتێك گوێبیستی ڕێکەوتنی٣٠/یۆنیۆ/١٩٣٠ بریتانیا- عێراقی بوون، تووشی شۆك هاتن، چونکە بەو پێیە بریتانیا دەسبەرداری ئینتداب لە عێراقدا دەبێتو عێراقیش دوای دووساڵ سەربەخۆیی تەواوەتی وەردەگرێتو دەبێتە ئەندامی کۆمەڵەی گەلان بەبێ ئەوەی بە مەرجەکانی کۆمەڵەی گەلان پابەند بێت، هاوکات عێراقو بریتانیا وایان لە کۆمەڵە گەیاند، کە لە ماوەی ١٩٢٦-١٩٣٠ کوردەکان تەواوی مافی خۆیان لە عێراقدا دەستگیر بووەو ئەو بووژاندنەوەی، کە وا بڕیار بوو ئینتداب لە ماوەی بیستو پێنج ساڵ بیکات، لە ماوەی چوار ساڵدا جێبەجی بووە. ئەمە وایکرد، کە کورد بکەونە خۆو ڕاپۆرت بۆ کۆمەڵەی گەلان بەرز بکەنەوە، دواتریش لە ساڵی ١٩٣٠دا لە سلێمانی پەنایان بۆ ڕاپەرینی ٦/ئەیلول برد. هەر بۆ ئەم مەبەستەو وەك سلکردنەوەیەکی بریتانیا، مەندوبی سامی بریتانیا لە نووسراوێکدا بۆ کۆمەڵەی گەلان لە ١٣/ئۆکتۆبەر/١٩٣٠ ئەوەی خستە ڕوو، کە کۆمەڵەی گەلان پێویستە دامەزراندنی دەوڵەتی کوردی ڕەت بکاتەوە، چونکە کورد ئەزمونی خۆبەڕێوەبردنیان نییە. ڕاستییەکەی ئەمە پێچەوانەی بڕیاری ئینتداب بوو، کە پێویست بوو هێزی ئینتداب ئەو ناوچەیە فێری ئەزمونی خۆبەڕێوەبردن بکات، هەروەها مەندوبی سامی خاڵێکی تری باس کرد، کە کورد بە هەڵە لە بڕیاری ١٩٢٥ی کۆمەڵەی گەلان گەیشتوونو بەو

---

[11] عبدالرزاق الحسنی: تاريخ العراق السياسي الحديث، الفصل الثانی، مطبعة عرفان، لبنان، ١٩٥٧، ل١٣١-١٣٢.

[12] عثمان علی: دراسات فی الحركة الكردية المعاصرة،١٨٣٣-١٩٤٦، تەفسیر، أربيل، ٢٠٠٣، ل٥٣٠.

هیوایەن، کە لەسەر بنەمای بڕیارەکە دەوڵەتی کوردیان بۆ دادەمەزرێنرێت، لەبەر ئەوە هۆشداری دا، ئەگەر ئەو بیرە راست نەکرێتەوە ئەوا نارەزایی خوێناوی لە باکووری عێراقدا بەردەوام دەبێت. ئەمە وایکرد، کە کۆمەڵەی گەلان لەژێر رۆشنایی روونکردنەوەی بریتانیا ئەم بڕیارەی خوارەوە بدات:

١. رەتکردنەوەی داخوازی سەرکردە کوردەکان بۆ پێکهێنانی دەوڵەتێکی کوردی بە سەرپەرشتی کۆمەڵەی گەلان.

٢. داوا لە هێزی ئینتداب دەکرێت، کە جەخت لەسەر رێ وشوێنە یاساییو کارگێرییەکان، کە بۆ کورد دیاریکراون، بکاتەوەو بە خێراییو بە شێوەیەکی گونجاو جیبەجێی بکات.

٣. چاوخشاندنەوەو هەڵسەنگاندنی توانای ئەو رێوشوێنانە بکرێتەوە، کە زامنی باشکردنی بارو گوزەرانی کورد دەکەن، لە بارێکدا ئەگەر عێراق رزگاریی لە ئینتدابی بریتانیا بەدەست هێنا.[13]

لە رۆژی ١٩/ئایار/١٩٣٢ لیژنەیەك بۆ کۆتاییهێنان بە ئینتدابی بریتانیا لە عێراق پێکهات، ئەم لیژنەیە پێنج مەرجو حەوت گەرەنتی لە عێراق داوا کردبوو، کە خاڵی یەکەمی گەرەنتییەکان تایبەت بوو بە پارێزگارییکردنی کەمایەتیی رەگەزیو زمانو ئاینی،[١٤] ئەوە بوو لە ٥/ئایار/١٩٣٢دا، ئەنجومەنی نوێنەرانی عێراق بە دوو یادداشت وەڵامی فەرمی کۆمەڵەی گەلانی دایەوە، کە یەکەمیان تایبەت بوو بە گەرەنتییەکانو دووەمیان تایبەت بوو بە ئیمتیازاتە نێودەوڵەتییەکان. لەسەر بنەمای ئەم یادداشتە لە ٣/ئۆکتۆبەر/١٩٣٢عێراق بوو بە ئەندام لە کۆمەڵەی گەلان و سەربەخۆیی وەرگرت.

یادداشتی یەکەم لە ١٠ مادە پێکهاتبوو. مادەی یەکەم دەڵێت:

مەرجە دیاریکراوەکانی ناو ئەم بەشە وەك یاسا بنەرەتیەکانی عێراق دانی پێدادەنرێتو نابێت هیچ یاساو سیستەمو کارێکی فەرمی دژ یان بەرامبەر ئەم مەرجانە بووەستێتەوە، هەروەك نابێت هیچ یاساو سیستەمو کارێکی فەرمی نە لە ئێستاو نە لە داهاتوودا پێشێلی بکات. لە مادەی چوارەم و پێنجەمدا هاتووە، کە عێراقیەکان بەبێ

[١٣] عثمان علی: سەرچاوەی پێشوو، ل٥٥٧.

[١٤] فاروق صالح عمر: سەرچاوەی پێشوو،ل٣٠٦.

جیاوازی رەگەزو زمانو ئاین لەبەردەم یاسادا یەکسانن‌و بەبێ سانسۆر هەموو مافێکی مەدەنیو سیاسییان هەیە. لە مادەی هەشتەم لە برگەی دووەمدا هاتووە، لەو ناوچانەی، کە بەشێکی گەورەیان سەر بەکەمایەتیی رەگەزیو ئاینیو زمانین، بەشێکی دادپەروەرانەیان لە دارایی گشتی هەیە. لەمادەی نۆیەم برگەی یەکەمدا هاتووە، لەو قەزایانەی سەر بە لیواکانی موسڵو هەولێرو کەرکوکو سلێمانی‌و زۆرینەیان کوردن، پێویستە زمانی کوردی لەپاڵ زمانی عەرەبیدا زمانی فەرمی بێت. لە کەرکوکیشدا بۆ تورکمانەکان زمانی تورکی بەکار بێت. هەروەها لە برگەی دووەمدا هاتووە، کە فەرمانبەری ئەو قەزایانە پێویستە خەڵکی ناوچەکە بن‌و بەڵام پێویستە پێوەری لێهاتویی زمان بێت، نەك رەگەز. لە مادەی دەیەمدا هاتووە، مادەکانی ئەم یادداشتە، کە سەبارەت بە کەمایەتییەکانن، وەك پەیماننامەیەکی نێودەوڵەتی دادەنرێت‌و کۆمەڵەی گەلان زامنی جێبەجێکردنی ئەو مادانەیە.[١٥] هەموو ئەم یادداشتەش بوو بە یاسایەك بەناوی (القانون الأساسي) - قانون اللغات المحليه.

تەوەرەی دووەم: ئەنجامی بڕیارەکان

کورد لە بەرئەنجامی راپۆرتی لیژنەکە لە عێراقدا چەند مافێك‌و چەند گرەنتیەکی یاسایی دەستکەوت بەدوور لەوەی، کە ئاخۆ جێبەجی کراون یان نا، کە بەکورتی ئەمانەن:

- مافی بەرێوەبردنی خۆجێیی وەرگرت، بەپێی راپۆرتی لیژنەکە.
- مافی دیاریکردنی چارەنوسی وەرگرت، کە تیایدا سەرپشك کراوە لە نێوان هەڵبژاردنی عێراق یان تورکیا.
- بەهۆی راپۆرتەکەوە ئەو دەنگەی کورد بە روونی دەرکەوت، کە کورد ئەگەر بە خواستی خۆی بێت ئەوا نە دەسەڵاتی عەرەبی قبووڵە نە دەسەڵاتی تورك بەڵکو ئینتدابی بریتانیای پی پەسەندە.
- ئەم راپۆرتە سنووری ویلایەتی موسڵی دیاریکردووە، کە پێکهاتووە لە موسڵو هەولێرو سلێمانیو کەرکوك.

---

[١٥] عبدالرزاق الحسنی: سەرچاوەی پێشوو،ل٢٦٤-٢٦٦.

- ئەم مافانە، کە لیژنەکە بۆ کوردی دیاری کردبوو لە بڕیاری کۆمەڵەی گەلاندا بە تەواوی چەسپاو عێراق لە ڕێکەوتنامەی ١٩٢٦ لەگەڵ بریتانیا بە تەواوی پابەندی خۆی پێوە دەربڕیو تەواوی ئیلتیزاماتی یاسایی خستە ئەستۆی خۆی.
- هەرچەندە بریتانیاو عێراق لە ئیلتیزاماتی ساڵی ١٩٢٦ خۆیان دزیەوەو ئەوەیان ڕاگەیاند، کە لە ماوەی چوار ساڵدا هەموو ئەو پابەندیەیان بۆ کورد دەستەبەر کردبوو، هەروەها لە ڕێکەوتنی ساڵی١٩٣٠دا مەسەلەی کوردیان لە کێشەی ویلایەتێکەوە بۆ کێشەی کەمینەی ڕەگەزیو ئایینیو زمان بچوك کردەوە، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا نەیانتوانی لە مەرجو گەرەنتیە نێودەوڵەتییەکان خۆیان بە دوور بگرن، کە بەو پێیە دەبێت کورد مافی زمانو دارایو بەڕێوەبردنی فەرمانگەکان لە ویلایەتەکەدا بەدەست بهێنن.
- بەپێی دەقی یادداشتنامەکانی عێراق، کە خستویەتیە بەردەست کۆمەڵەی گەلان، کورد لە پارێزگاکانی سلێمانیو هەولێرو کەرکوك زۆرینەی دانیشتوان پێکدەهێنن.
- عێراق بەپێی مادەی یەکەمو دەیەمی یادداشتەکە، کە دواتر بوو بە دەستوور، پابەندییەکی نیودەوڵەتیی بۆ ئەوکاتەو بۆ داهاتوی عێراق دەربڕیوە، کە پێویستە مافی کولتوورو زمانو دارایی کوردەکان بە شێوەیەکی بەردەوام و هەمیشەیی بپارێزێت.

سەرباری ئەوەی کوردستانی باشوور لە سایەی ڕژێمی پاشایەتی عێراقدا ١٩٢١-١٩٥٨، سەرجەم ئەو مافانەی، کە بریارە نێودەوڵەتیەکان بۆی دیاری کردبوو چنگی نەکەوتو حکومەتی پاشایەتی بە بەهانەی جۆراوجۆر خۆی لێخافڵکرد، دواتریش لە سەردەمی کۆماری ١٩٥٨- ٢٠٠٣ کوردەکان بەرەوڕووی چەندین شێوەی ستەمو زۆرداری بوونەوە، کە لە پێشێلکاری مافە سەرەتاییەکانی نەتەوەیەك تا پاکتاوی رەگەزیی گرتەوە، وێڕای هەموو ئەمانە، ئەو بڕیارانەی پێشوو گەلێك سوودو قازانجی بۆ کورد لێکەوتەوە، لەوانە:

١. کوردی باشووری کوردستان بە سودوەرگرتن لە بریاری ساڵی ١٩٢٥ی کۆمەڵەی گەلانو هەروەها دەقی یادداشتەکانی عێراق لە ساڵی ١٩٣٢، توانیویەتی، بە بەراورد لەگەڵ کوردی پارچەکانی تری کوردستاندا، لە سنووری دەوڵەتی عێراقدا، گەشەکردنێکی بەرچاو لەسەر ئاستی ڕۆشنبیری بەخۆیەوە ببینێت.

٢. ئەو بریارانە زەمینەیەکی لە باری بۆ بزووتنەوەی کوردایەتی لە باشووری کوردستان رەخساندووە، کە بە هۆیەوە ئەم بزووتنەوەیە چ لە کاتی شەرو چ لە دانوستانەکانی لەگەڵ حکومەتە یەك لەدوایەکەکانی عێراق، ئەو بریارانەی کردۆتە بنەمایەك بۆ شەرعیەت پێدان بە داواکاریە رەواکانی.

٣. لە رێگای گەشەکردنی رۆشنبیری‌و خەباتی سیاسی‌و چەکدارییەوە، کوردەکان توانیویانە لە ناو عێراقدا چەند مافێك بەدەست بهێنن، کە گرنگترینیان مافی هاوبەش بوونی کوردە لەگەڵ عەرەب لە چوارچێوەی نیشتمانی عێراق بەپێی دەستوری ساڵی١٩٥٨، هەروەها بەدەستهێنانی ئۆتۆنۆمی بەپێی بەیاننامەی ١١ی ئازاری ١٩٧٠.

٤. حکومەتی عێراق دوای ئەوەی هەموو رێوشوێنێکی بۆ لەناوبردنی نەتەوەی کورد گرتە بەر، بەتایبەت لە ساڵی ١٩٨٨، چیتر کورد متمانەی بەو دەوڵەتە نەما، کە تیایدا پارێزگاری لە مافە نەتەوەییەکانی بکات، هەر بۆیە بە سودوەرگرتن لە گۆرانکارییە نێودەوڵەتییەکان، دەسەڵات لە هەر سێ پارێزگای سلێمانی‌و هەولێرو دهۆك دەگرێتە دەست‌و پەرلەمان‌و حکومەتی هەرێمی کوردستان، بۆ ماوەی دوانزە ساڵ ١٩٩١-٢٠٠٣و بە دوور لە دەوڵەتی عێراق، بەرێوە دەبات.

٥. دواجار کورد لە ساڵی٢٠٠٣ بۆ یەکەم جارو بە شێوەیەکی ئارەزوومەندانە بەشداریەکی سەرەکی لە بنیاتنانەوەی عێراقی نوی دەکات.

تەوەرەی سێیەم: کێشەی ویلایەتی موسڵ لە سەدەی بیست‌ویەکەمدا

ئەم ویلایەتە تا ئێستاش خاڵی ململانێیە لە نێوان تورکیاو عێراقدا، لە کاتێکدا عێراق لە ساڵی ١٩٢٦ بە رەزامەندی تورکیاو بە رێکەوتنێکی نێودەوڵەتی ئەم ویلایەتەی وەرگرتووە. بەڵام تورکیا تا ئێستاش بە تەواوی دەستبەرداری نەبووە، ئەمەش لە وتەی سەرەك کۆمارەکانیاندا بەدیار دەکەوێت. کەمال ئەتاتورك ١٩٢٣-١٩٣٨ لەدوای رێکەوتنەکە دەڵێت، لەوانەیە چاوەرێی کات بین تا بەهێز دەبین‌و دەستی بەسەردا دەگرینەوە، مەبەستی ویلایەتی موسڵە. هەروەها سلێمان دیمیرێل ١٩٩٣-٢٠٠٠ زۆر بە راشکاوی رایگەیاند، کە تا ئیستاش ویلایەتی موسڵ بەشێکە لە

تورکیا. تورگۆت ئۆزالیش ۱۹۸۷-۱۹۹۳ له کاتی دووەم شەری کەنداودا ۱۹۹۰-۱۹۹۱ پلانێکی گەڵاڵە کرد بۆ داگیرکردنی ویلایەتەکە.[16]

ئەگەر زۆرینەی خەڵکی ئەم ویلایەتە لە سەدەی بیستەمدا بەهۆی لاوازی خۆیەوە بووبێت یان بەهێزی پیلانە نێودەوڵەتی و هەرێمیەکان، نەیتوانیوە داکۆکی لە مافەکانی خۆی بکات، بەڵام لە سەدەی بیستو یەکەمدا کورد چ لە ئاستی ناوخۆی ویلایەتەکەو چ لە ئاستی عێراقو ناوچەکە و جیهاندا ئەو نەتەوەیەن، کە دەتوانن راوبۆچونی خۆیان دەربڕنو خۆیان چارەنوسی خۆیان دیاری بکەن.

لەلایەکی ترەوە کورد دەبێت ئەو باسە بخاتە بەردەم عێراقو هێزی داگیرکەر، کە دەوڵەتی عێراق دوای ئەو بەڵێنانەی، کە لە ساڵی ۱۹۳۲ لە مادەکانی پێنجەمو حەوتەمو دەیەم داویەتی، ئایا تا چەند پابەندیان بووە. لێرەشدا دوو بەڵگە بەدەست کوردەوەیە:

بەڵگەی یەکەم: بڕیاری ٦٨٨ی ئەنجومەنی ئاسایشی نێودەوڵەتی ساڵی ۱۹۹۱، کە تیایدا هاتووە، عێراق ناوچە کوردنشینەکان سەرکوت دەکاتەوەو هەڕەشەی بۆ سەر ئاشتیو ئاسایشی نێودەوڵەتی دروستکردووە.[17]

بەڵگەی دووەم: بڕیاری ژمارە ۲٦/ ساڵی ۲۰۰۸ی ئەنجومەنی سەرۆکایەتی عێراق، کە بە پشتبەستن بە بڕیاری پەرلەمانی عێراقی لە ١٤/نیسان/۲۰۰۸ بڕیاری داوە، کە کردەوەکانی حکومەتی عێراقی لە ساڵی ۱۹۸۸دا بەرامبەر بە کوردەکان بە کۆمەڵکوژی دادەنێت.[18]

لە بەڵگەی یەکەمدا، کە لەلایەن نەتەوە یەکگرتوەکانەوە بڕیاری لەسەر دراوەو جێگرەوەی کۆمەڵەی گەلانە، سەلمێنراوە، کە ناوچە کوردنشینەکان سەرکوت دەکرێن لە کاتێکدا عێراق گرەنتی داوەتە کۆمەڵەی گەلان لە ساڵی ۱۹۳۲، کە زامنی مافەکانی کورد بکات، لە بەڵگەی دوەمدا حکومەتی عێراق بەفەرمی دان بەوەدا دەنێت، کە

[16] هێرش عەبدوڵا حەمە کەریم: پەیوەندییە سیاسییەکانی نێوان هەرێمی کوردستانو تورکیا ۱۹۹۱-۱۹۹۸، کوردۆلۆجی، سلێمانی،۲۰۰۷،ل٤٥.

[17] www.uninfo.state.gov\arabic\iraq\freedom\index.htm. Freedom 1991 - 2002
الأمم المتحدة. تسلسل زمني لأحداث العراق:

[18] سایتی سەرۆکایەتیی کۆمار

دەوڵەتی عێراق تاوانی جینۆسایدی بەرامبەری گەلی کورد ئەنجام داوە.، کە ئەمە پێچەوانەی وتەی مەندوبی سامی بریتانیایە، کە لە ساڵی ١٩٣٢ وەك زەمانەتێك داویەتی بە کۆمەڵەی گەلان، کە کورد پێویستە لە عێراقدا پاکتاو نەکرێتو کولتوورو تایبەتمەندییان پارێزراو بێت. ئێستا عێراق مێژووی ساڵانی بیستەکانی سەدەی پێشوو دوبارە دەکاتەوە، کە لە ململانێدایە بۆ بەدەستهێنانی سەربەخۆیی خۆی، چونکە بە پێی بەشی حەوتەمی گەلاڵەنامەی نەتەوەیەکگرتووەکان عێراق لەژێر سپاردەی نێودەوڵەتیدایە، هەنوکە عێراق لە دانوستاندایە لەگەڵ ویلایەتە یەکگرتوەکانی ئەمریکا بۆ ئەوەی بگەنە رێکەوتنێك، کە بە هۆیەوە عێراق لەژێر باری بەشی حەوتەم دەربچێتو جارێکی تر سەربەخۆیی وەربگرێتەوە. لەم سۆنگەیەوە کورد بە هەمان شێوە دەچێتەوە بەردەم پرسێکی نوی، کە کاریگەری درێژخایەنی لەسەر دۆزەکەی دەبێت. لێرەدا گرنگە کورد پێ لەسەر مەرجەکانی ساڵی ١٩٢٥ی راپۆرتی لیژنەی کۆمەڵەی گەلان دابگرێت، ئەوە وەبیر هێزی داگیرکەرو عێراقی نوی بهێنێتەوە، کە کورد لەوکاتەدا تواناو سەنگی نەبووەو دەنگی نەبیستراوە، بەڵام لە ئێستادا کەناڵەکانی گەیاندنو راگەیاندن لەبەردەستان و کوردیش لە عێراقدا سەنگی مەحەکی هاوکێشەکانە، بۆیە دەتوانێت دەوڵەتی عێراق، کە ئێستا دەیەوێت سەربەخۆیی بەدەست بهێنێتەوە، بخاتە بەردەم ئەو پرسیارەی، کە ئایا گرەنتی چییە، کە دەوڵەتی عێراقی لە ئێستاو لە داهاتودا جارێکی تر پەیمانەکانی ناشکێنیو مافەکانی کورد پێشێل ناکات؟ ئەمانە کۆمەڵێك پرسیارن، کە تەنها وەڵامەکەی بەوە دەبێت، کە چۆن لە دەستووری نوێی عێراقیدا پابەند بوون بەو دەستوورە، کراوەتە گرەنتی بۆ ئەوەی کوردەکان یەکپارچەیی خاکی عێراق بپارێزن، بەهەمان شێوە لە دەقی رێکەوتنامەیەکی نیودەوڵەتی و لەمیانەی بەدەستهێنانی سەربەخۆیی عێراقدا پێویستە کورد بە گرەنتیەکانی هاوشێوەی ١٩٣٢ رازی نەبێتو کۆمەڵێك مەرجی ئاشکراو روون دیاری بکات بە پشتبەستن بە راپۆرتی ١٩٢٥ی کۆمەڵەی گەلان، کە تایبەتمەندیی خۆبەرێوە بردنو مافی داراییو کولتووری بۆ کورد تیایدا دەستەبەر کراوە، دیاری بکات. خۆ ئەگەر پێچەوانکەی بوو ئەوا کورد بەپشتبەستن بە دەستوری ئێستاو راپۆرتی کۆمەڵەی گەلان توانای هەڵبژاردنی تری هەیە.